

ЯКУБЕНКО І. В.

Київський національний лінгвістичний університет

ІЛЛОКУТИВНА СПРЯМОВАНІСТЬ МОДЕЛЕЙ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО НІМЕЦЬКОГО РЕЧЕННЯ

У статті досліджено іллокутивну спрямованість моделей актуального членування окремих складнопідрядних речень сучасної німецької мови, зокрема, взаємодію між метою мовця, іллокутивною дією та видом моделі.

Ключові слова: актуальне членування, іллокутивна спрямованість, тема, рема, модель, складнопідрядне речення.

В статье исследуется иллокутивная направленность моделей актуального членения отдельных сложноподчинённых предложений современного немецкого языка, в частности, взаимодействие между целью говорящего, иллокутивным действием и видом модели.

Ключевые слова: актуальное членение, иллокутивная направленность, тема, рема, модель, сложноподчинённое предложение,

In the article illocutionary direction of actual division models of some complex sentence of modern German is researched, in particular interaction between the aim of the speaker illocutionary action and kind of the model.

Key words: actual division, pragmatic aspect, theme, rheme, model, complex sentence.

Об'єктом дослідження у статті є моделі актуального членування складнопідрядного речення-висловлення сучасної німецької мови; **предметом** – іллокутивне значення речень-моделей. **Завдання** статті полягає у встановленні різних схем комунікативно-змістовного членування речення та можливостей їх використання у ситуаціях спілкування. **Актуальність матеріалу** зумовлена спрямованістю дослідження на вивчення мови і мовлення, поведінки людини під час ситуації взаємодії. Результати дослідження мають **практичне значення** для побудови німецького складнопідрядного речення-висловлення з урахуванням мети та цілей автора висловлення. **Матеріалом** для дослідження слугували романи німецьких авторів ХХІ століття. **Новизна** роботи полягає у тому, що у ній розробляється питання про комунікативно-прагматичні зв'язки між побудовою конкретної моделі, її іллокутивним значенням та метою мовця.

Інформаційну структуру речення-висловлення людина будує за певною схемою, розташовуючи інформацію від вже відомої до нової або навпаки – від нового до відомого. Актуальне членування речення – це комунікативно-змістове членування речення у живому

(актуальному) мовленні, що виокремлює з позиції адресата дане як відоме (*тема*) й нове – повідомлюване (*рема*) [1:21]. Комунікативна перспектива речення зумовлена розподілом комунікативного навантаження. Вирішальним при цьому є інтенція мовця. Такий поділ висловлення називається актуальним тому, що він відображає позицію мовця у конкретному випадку до змісту висловлення і до тих, кому це висловлення адресовано [2:164].

Розподіл інформації у реченні відбувається за певною моделлю. Модель актуального членування речення – це знаковий образ, спосіб типізованої мовленнєвої реалізації структури речення з певним складом та розташуванням компонентів актуального членування відповідно до комунікативного завдання речення. Метою моделювання є здійснення комунікації, передачі інформації від адресанта до адресата з можливим впливом на останнього або спонукуванням його до певної дії. У наступному комплексі речень ми наводимо модель актуального членування – (T-R), [R]: *Jochen war schon lange in seinem Zimmer. Die älteste Schwester öffnete leise die Tür und machte sie sofort zu. Wenn er die Hausaufgabe gemacht hat, kann er spazieren gehen – sagte sie zu mir.* У препозитивному підрядному реченні знаходиться тема *er*. Перша частина підрядного речення сприймається як тема, бо у попередньому реченні вже зазначена інформація (ім'я) про особу – *Jochen*. Тому займенникову анафору *er* ми визначили як тему (T). Підрядна ланка містить також частково елементи реми (R) *die Hausaufgabe gemacht hast*, які разом із рематичним головним реченням у постпозиції [R] *geh spazieren* утворюють складну рему. Іллокутивну спрямованість даного речення-висловлення ми визначаємо як “пропозицію”. Такому розумінню сприяє вживання у підрядному реченні умови сполучника *wenn* та контекст: *die älteste Schwester (sie) sagte zu mir: wenn er ...* Наведемо літературний приклад: *Luisa hat sich schon ganz zusammengerollt auf dem Sofa. Wenn du müde bist, geh ruhig schlafen – sagt die Mutter* [8:78]. Мати головного героя пропонує своїй подрузі Луїзі піти відпочити (поспати). У підрядному реченні умови зосереджені тема (T) *du* та частина складної реми (R) *müde bist*. Головне постпозиційне речення є ремою. У ньому міститься друга частина складної реми [R] складнопідрядного речення *geh ruhig schlafen*. Іллокутивну спрямованість даного речення ми визначаємо як “пропозицію” – завдяки сполучнику *wenn*, формі імперативу у другій особі однини (*geh*) та контексту.

Мовець розподіляє інформацію у висловленні за певною схемою, відповідно до мети свого висловлення та мовленнєвої ситуації, здійснює вибір моделей актуального членування речення та відповідних засобів актуалізації інформації. Модель актуального членування є варіантом вираження певного іллокутивного акту. Вона має іллокутивну спрямованість, яка вказує на намір здійснення мовленнєвого акту.

Комунікативна перспектива однаковою мірою властива як реченню, що являє собою завершене висловлення, так і реченню-компоненту надфразної єдності [3:141]. При включенні речення у мовлення на його структурну модель (синтагматичну організацію розгортання висловлення) накладається комунікативна перспектива. В залежності від мовленнєвої ситуації один і той же структурно-семантичний тип речення може виражати різні види іллокутивного акту та різну цільову спрямованість [4:205].

Синтаксичні структури речення знаходять актуалізацію у комунікативних типах речень [5:11]. А. І. Волокітіна виходить з положення про те, що це типізована мовленнєва реалізація синтаксичної структури. Комунікативний тип являє собою певну синтаксичну структуру з певним складом і розташуванням компонентів актуального членування відповідно комунікативному завданню речення. До складу даного (Д) входять: основне дане і компоненти складу даного (Д1, Д2 і т. д.). У статті ми використовуємо літери-знаки: Т – для позначення основної теми і Т1, Т2, і т. д. для позначення додаткових тем. У складі нового ми виокремлюємо основне нове (Н) та компоненти складу нового (Н1, Н2, і т. д.) [5:11]. Поряд зі складом даного та нового розрізняють також комплексне нове та комплексне дане. Склад даного / нового передбачає наявність у ньому декількох компонентів актуального членування, розташованих контактено або дистантно по відношенню один до одного. Комплексне дане / нове передбачає наявність у ньому декількох обов'язково контактено розташованих компонентів актуального членування. У більшості випадків комплексним є склад нового.

У результаті дослідження нами було встановлено, що одну і ту ж модель актуального членування складнопідрядного речення можна застосовувати у різних комунікативних ситуаціях. І водночас у певній комунікативній ситуації можуть використовуватися різні моделі актуального членування. При поясненні актуального членування

моделей головне речення позначається як (...), а підрядне – як [...] [6:240]. Підкресленням у реченнях-висловленнях виділені основні і додаткові реми. Результати нашого дослідження представлені у нижченаведеній таблиці 1.

Таблиця 1

Схема реалізації іллокутивних актів у моделях актуального членування речення

Вид іллокутивного акту	Модель актуального членування
застереження	(T-R), [R]
відчай	[T-R], (R); (T-R), [R]
незадоволення	[T-R1]; (T-R)
злість	[T], (R); (T-R3-R2-R1), [R]
шкода	[R, (R), T-R]
враження	[R1], (T-R)
прохання-вимога	[T-R], (R)
сподівання	[T-R1], (R)
пропозиція	(T-R), [R]
вказівка	[T-R], (R)
страх	(T-R1), [R]
бажання	[T1-R1], (T-R); (T-R), [R]
здивування	[T-R], (R); [R1], (T-R); [T1-R1], (T-R), [T-R2-R1], (T-R)
умова	(T1-R1), [T-R]
пояснення	(T1-R1), [T-R]
прохання	[R], (T-R)
іронія	[R1], (T-R); [T1-R1], (T-R)
висміювання	[R1], (T-R)
гордість	[T-R], (R)
докір	(T-R3-R2-R1), [R]
роздратування	(T1-R1), [T-R]
незадоволення	[R1], (T-R)

У таблиці 1 наведені назви іллокутивних актів, які реалізують себе за різним схемами актуального членування, проте певним із них властиве розгортання інформації за декількома схемами. І навпаки:

одна і та ж схема може використовуватись при реалізації декількох іллокутивних актів. Проілюструємо окремі із них прикладами.

Так, моделями-схеми для реалізації іллокутивного акту “бажання” є [T1-R1], (T-R) та (T-R), [R].

Wir besuchen jeden Sommer meine Bekannten in Krim. Ich möchte sehr, dass meine ganze Familie sich am Meer erholt. [T1-R1], (T-R)

У головному реченні додаткова тема виражена підметом у формі особового займенника *ich*, а додаткова рема представлена групою присудка *möchte sehr*, у підрядному реченні зосередженні основні тема та рема, які пояснюють, що саме хотілося б автору. Основна тема – *meine ganze Familie*, а основна рема – *sich am Meer erholt*. Іллокутивну спрямованість даного речення-висловлення ми визначаємо як *бажання* завдяки формі модального дієслова у першій особі однини *möchte*.

Наведемо літературного приклад, фрагмент бесіди із оповідання “die Lücke” автора Terezia Mora. Діалог відбувається між головним героєм та його матір’ю (в оповіданні жодного разу не згадується її ім’я, використовується тільки слово *die Mutter*; так само не називається ім’я головного героя – лише *mein Sohn, kleiner Bruder*). Матір головного героя, боксера-початківця, офіційно визнано хворою через нестабільний стан нервової системи. Тепер не тільки оточуючі, але й вона сама часто називає себе божевільною. Їй було запропоновано лікування у відповідному закладі. Перебуваючи там жінка відчула значне полегшення, їй здавалося, що всі проблеми відійшли далеко-далеко. Знайшовши спокій у стінах цієї клініки мати головного героя одного разу висловлює своє бажання більше ніколи не покидати клініку.

1. *Es ist angenehm, kühl, leicht. Ich wünsche mir, dort nie wieder wegzugehen* [8:87] [T1-R1], (T-R)

У головному реченні зосереджені додаткові тема та рема, у підрядному реченні головні тема та рема. У нижченаведеному прикладі додатковою темою виступає підмет, виражений особовим займенником *ich*, додатковою ремою – група присудка *wünsche ich mir*, а основна інформація зосереджена у підрядній ланці, де основна тема представлена вказівним займенником *dort*. Основна рема також представлена групою присудка *nie wieder wegzugehen*. Про те, що це речення має іллокутивне значення “бажання”, свідчить використання у головному реченні дієслова *wünschen*. У підрядній ланці описується, чого саме хоче матір головного героя. Розташування підрядної ланки у постпозиції створює додаткові умови для сприйняття інформації у ній

як найважливішої: пояснення, чого саме хоче жінка: *nie wieder wegzugehen*.

Модель-схема [T1-R1], (T-R) використовується не тільки для вираження бажання, а й здивування, іронії. Наведемо фрагмент розмови між матір'ю головного героя (оповідання “die Lücke” автора Terezia Mora) та її знайомою. Не витримуючи емоційного тиску, батько часто пізно приходив додому та намагався майже не спілкуватись із дружиною. Знаючи, що у чоловіка є коханка, матір не хоче показувати своє приниження та образу перед оточуючими. Вона пояснює поведінку батька зверхнім ставленням до них та гординею. “Хто ми такі, що б на нього чекати” – у цьому реченні-висловленні на семантичному рівні простежується намір показати зневажливе ставлення чоловіка.

2. *Der Vater ging noch vor dem Frühstück. Schwester, sagt Mutter zu ihr. Wenn er nicht kommt, kommt er nicht. Wer sind wir, daß wir auf ihn warten* [8:89]. [T1-R1], (T-R)

Кожен компонент гіпотаксису характеризується власним темарематичним відношенням, кожне з елементарних речень базується на вже відомому факті з попередніх речень надфразної єдності і на новій інформації. У наведеному прикладі у підрядному реченні виражена основна рема повідомлення *auf ihn warten*. У головній частині рема *wir* стала темою у підрядній частині, а ремою стала інформація із попереднього речення надфразної єдності *der Vater – auf ihn warten*.

Модель-схема для реалізації іллокутивного акту “сподівання” така [T-R1], (R): *In diesem Zeitraum habe ich alle Hände voll zu tun. Aber ich hoffe, dass es mindestens einen freien Tag gibt*

У головному реченні представлені тема *ich* та додаткова рема *hoffe*, а у підрядному рематичному реченні міститься основна рема *es mindestens ein freier Tag gibt*. Іллокутивну спрямованість речення ми визначаємо як “сподівання” завдяки значенню дієслова у першій особі однини *hoffe*. У підрядній частині знаходимо пояснення, на що саме сподівається мовець.

Проілюструємо вищенаведену модель літературним прикладом із роману “der Vogel ist ein Rabe” автора Benjamin Lebert. Пауль, Йенс та Христина деякий час були друзями. Обидва хлопці закохалися у дівчину, яка відповіла на почуття Пауля. Розлючений Йенс взяв його у заручники і мчав на своєму авто по тротуару, прагнучи позбавити життя себе та свого, як він вважав, товариша. Зрозумівши, що Йенс

більше не контролює себе і перетворився на особу у маніакально-депресивному стані, Пауль дуже сподівався, що увагу поліції нарешті приверне машина, що мчить на шаленій швидкості через місто.

3. *Mit einem Faust hämmerte er gegen den Tachometer. Ich hatte die wahnsinnige Hoffnung, dass die Polizei auftaucht. Und uns anhält* [7:98]. [T-R1], (R) У головному препозиційному реченні міститься тема *Ich* та додаткова рема *hatte die wahnsinnige Hoffnung*, а головна рема зосереджена у підрядному реченні у постпозиції *die Polizei auftaucht*. Окремим тема-рематичним відношенням характеризується тільки склад головного речення. Нове, що повідомляється, входить до складу додаткової реми, а склад основної реми *dass die Polizei auftaucht* повністю співпадає із постпозиційним підрядним реченням.

Продуктивною виявилась модель-схема [T-R], (R), яка застосовується при реалізації таких іллокутивних актів, як “відчай”, “прохання”, “вказівка”, “здивування”, “пояснення” та “гордість”. У якості приклада ситуації, яка демонструє іллокутивний акт “здивування” (позитивний відтінок) наведемо приклад із оповідання “*der See*” автор Terezia Mora. Під одним дахом живе велика родина пекаря. Одного разу старенький дідусь пішов на прогулянку і певний час не повертався. Стурбовані члени родини вже й не надіялися побачити його знову (*Wir meinten, dass er nie wieder nach Hause kommt*), адже безрезультатно шукали його усю ніч. На щастя, дідусь повернувся додому.

4. *Wir meinten, dass er nie wieder nach Hause kommt. Aber der Großvater kehrt zurück, als es schon wieder Morgen ist* [7:57]. [T-R], (R)

Зміст головної частини гіпотаксису заперечує певним чином зміст попереднього речення. Починається головна частина складнопідрядного речення із сполучника *aber*. Цей факт створює умови для кваліфікації даного іллокутивного ату як здивування у позитивному плані, тобто членам родини було безумовно приємно та радісно знов бачити свого рідного. Це з’ясовується при зіставленні із попереднім контекстом *Wir meinten, dass er nie wieder nach Hause kommt*. І цим самим ця частина *Aber der Großvater kehrt zurück* привертає увагу і потребує пояснення, яке отримує у підрядному реченні. Рема знаходить вираження у препозитивному головному реченні присудком *kehrt zurück* і разом із підрядним реченням у постпозиції входить до складу складної реми.

Ми наводили приклади, коли одна і та ж модель актуального

членування може бути застосована для вираження декількох іллокутивних актів. Моделі актуального членування [T-R], (R); [R1], (T-R); [T1-R1], (T-R); [T-R2-R1], (T-R) були зафіксовані при реалізації одного і того ж іллокутивного акту “здивування” (як у позитивному, так і у негативному значенні).

Так модель-схема для реалізації вищевказаного іллокутивного акту наступна: *Aber heute kam diesen Brief, unerwartet, dass ich selbst daran kaum glauben konnte* [T-R2-R1], (T-R). У даній моделі головне речення у препозиції виступає як комунікативно насичене речення. Додатковий склад реми у препозиційному реченні *diesen Brief, unerwartet* може виникати або при виносі обставини образа дії за рамку, або при переміщенні прикметника у функції означення зі свого звичайного місця перед іменником – у постпозицію. Завдяки таким відособленням, препозиційна частина гіпотаксису розбивається на більш дрібні синтагми, які починають функціонувати у комунікативному відношенні у якості окремого складу реми. У підрядному реченні представлені інший склад теми *ich selbst daran* та реми *kaum glauben konnte*.

Наведемо фрагмент із розповіді головного героя оповідання “die Lücke”. Він пішов ввечері зі своєю дівчиною у кіно. У черзі біля білетної каси, де вже зібрався натовп, він притримував двері, гукаючи свою дівчину і раптом був спантеличений, здивований неочікуваною поведінкою незнайомого юнака, який намагався без черги протиснутись через юрбу. По панібратські (*als wäre er ein Freund von mir*) він поклав руку на спину головного героя та намагався переступити через його ногу (*seinen Fuß über meinen Fuß hebend*), якою той притримував двері. Через мить стає зрозумілим така поведінка нахаби: дівчина закричала, що він заліз у її сумочку.

5. *Und plötzlich ist da dieser Mann hinter und schon vor mir, seinen Fuß über meinen Fuß hebend und sein Arm liegt auf meinem Rücken, als wäre er ein Freund von mir. Sein Arm liegt auf meinem Rücken! Das Mädchen, das bei mir ist, meine Freundin, fängt zu schreien: er hat in meine Tasche gegriffen!* [8:94] [T – R2 – R1], (T – R). У головному препозиційному реченні відособлення *seinen Fuß über meinen Fuß hebend und sein Arm liegt auf meinem Rücken* несе більше комунікативне навантаження, ніж інший склад реми цього речення *hinter und schon vor mir*, оскільки воно знаходиться у постпозиції і є певним поштовхом для розгортання подій у підрядному реченні. Третій склад реми у

підрядному реченні виступає як основне нове, так як саме цей склад реми лежить в основі розгортання подій у наступному реченні надфразної єдності. Розумінню цієї ситуації як здивування сприяє використання на початку головного речення прийменника *plötzlich*, а також порівняльне речення у постпозиції із використанням кон'юнктиву *als wäre* ...

Висновок. У результаті дослідження було встановлено, що для вираження певного іллокутивної дії (наприклад, відчай, незадоволення, злість, бажання, здивування, іронія) можуть бути використані декілька різних моделей актуального членування складнопідрядного речення із підрядним реченням як у пре- так і у постпозиції. Водночас, одна і та ж модель може бути продуктивною для реалізації різних іллокутивних значень, наприклад – модель [T-R], (R). Визначення іллокутивної спрямованості моделей актуального членування складнопідрядного речення є підготовкою підґрунтя для їх подальшої типології та інтерпретації у семантико-прагматичному аспекті. Зазначені моделі мають практичне значення для побудови німецького складнопідрядного речення-висловлення з урахуванням мети та цілей автора висловлення.

Перспектива дослідження полягає у виявленні нових моделей та поглибленні досліджень вже існуючих моделей, особливостей, умов їх використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика / Олена Олександрівна Селіванова – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
2. Филиппов К. А. Лингвистика текста / Константин Александрович Филиппов. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2007. – 331 с.
3. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса / Ольга Ивановна Москальская. – М. : Высшая школа, 1981. – 175 с.
4. Козловский В. В. Структурно-семантическая организация и коммуникативно-прагматическая направленность предложений с конъюнктивом в современном немецком языке : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.04 / Виктор Владимирович Козловский. – Черновцы, 1997. – 394 с.
5. Волокитина А. И. Соотношение коммуникативной и структурной функции порядка слов в немецком языке : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / Антонина Ивановна Волокитина. – М., 1970. – 31 с.
6. Литнёвская Е. И. Русский язык. Краткий теоретический курс / Елена Ивановна Литнёвская – М. : МГУ, 2006. – 240 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

7. Lebert B. Der Vogel ist ein Rabe / Lebert Benjamin. – Köln : Kiepenhuer & Witsch Verlag, 2003. – 127 S.
8. Terezia M. Seltsame Materie / Mora Terezia. – Reinbeck bei Hamburg : Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2002. – 249 S.